

MUĞAN ƏSASLI ETNOTOPONİMLƏRİN AREALLARI

Könül Səmədova
f.ü.f.d., dosent
ADPU, Filologiya fakültəsi,
Müasir Azərbaycan dili kafedrası

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanda və Qərbi Azərbaycanda yerləşən Muğan mərkəzli etnotoponimlərdən bəhs olunur. Həm də bu etnonimin yaranmasında və formalaşmasında rol oynayan qəbilələrin yaşayış yerlərindən danışması. Məlumdur ki, XI əsrdə Azərbaycan monqollar tərəfindən işğal edilmiş və bununla əlaqədar Azərbaycanda bir sıra türk tayfalarını əks etdirən toponimlər yaranmışdır. Monqol etnoniminin fonetik forması kimi tam muğan etnonimiyası o vaxtdan Qax-Muğan toponimində öz əksini tapmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, özbəklər və türkmənlərin ərazisində Muğan tayfaları da var. Bu, Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində yaşayan saklar və avarların oradakı azərbaycanlıları "Muğan" adlandırması ilə əlaqədardır. Qeyd etmək lazımdır ki, monqolların tərkibində olan tayfaların adları da bu bölgənin toponimlərində öz əksini tapmışdır. Muğan düzünün coğrafi adı Azərbaycanın ən qədim poleotoponimlərindən biridir. Kür və Araz çaylarını, Muğan və Şirvan zonalarını yaşayan xalqlar, habelə İran İnanını yaşayan xalqlar arasında Muğanın coğrafi adının mənşəyi ilə bağlı bir çox əfsanə və rəvayət mövcuddur. Bu miflərdən bəzilərinə Muğa qəhrəman bir oğlan və bir sıra əfsanələrdə gözəl bir qız kimi təsvir edilmişdir. Eramızdan əvvəl VI əsrdə yaşayan Yunan tarixçisi və coğrafiyaşünası Hekatay Miletli, Araz çayı yaxınlığında bir kol qəbiləsinin mövcudluğunu qeyd etdi. Bizim e. b. V əsrdən əvvəl yaşamış qədim Yunan tarixçisi Herodotun fikrincə, Qafqaz dağları arasındakı düzənlikdə Magi, muki və muğa adlı bir qəbilə yaşayırdı. Eramızın I əsrində yaşamış coğrafiyaşünas Strabon Muğanın coğrafi adını "Magan" olaraq qeyd edir və Kür və Araz çaylarının ətrafındakı yerini göstərir. Bundan əlavə, 10-cu əsr ərəb tarixçisi Əl-İncili və İbn Heykəli, 10-cu əsrin coğrafiyaşünası Yaqut Həməvi və başqaları Muğanın həmin ərazidə yaşayan monqollarla əlaqəli şəkildə meydana gəldiyini göstərir. Ayrıca bəzi orta əsr tarixçiləri 14 və 15 əsrlərin görkəmli alimləri olan 14-cü əsr coğrafiyaçısı Həmdulla Qazvininin əsrlərində Muğanın adını şərh etmişlər.

Açar sözlər:*Muğan, etnotoponim, Qərbi Azərbaycan.*

Mugan based ethnotoponyms areas**Summary**

The article speaks Mugan-based from ethnotoponymes located in Azerbaijan and Western Azerbaijan. Also speaking of tribes playing a role in the formation and formation of this ethnonym, from their habitats. It is known that in the 11th century Azerbaijan was occupied by Mongols, and in this connection, toponyms were created in Azerbaijan, reflecting a number of Turkic tribes. Exactly mugan ethnonymy as a phonetic form of the Mongol ethnonym has since then been reflected in the toponym of Gakh-Mughal. It should be noted that there are also Mugan tribes on the territory of Uzbeks and Turkmen. This is due to the fact that the Saxons and Avars living in the northwestern region of Azerbaijan called the Azerbaijanis there "Mughal". It should be noted that the names of the tribes that were part of the Mongols were also reflected in the toponyms of this region. The geographical name of the Mughan Plain is one of the oldest poleotoponyms in Azerbaijan. There are many legends and legends about the origin of the geographical name of Mugan among the peoples inhabiting the Kura and Araz rivers, the Mugan and Shirvan zones, as well as the peoples inhabiting Iran's Iran. In some of these myths, Mughal is portrayed as a heroic boy and in a number of legends a beautiful girl. Still in BC Hekataios Miletli, a Greek historian and geographer who lived in the sixth century, noted the existence of a bush tribe near the Araz River. Our e. b. According to the ancient Greek historian Herodotus, who lived before the 5th century, a tribe called Magi, muki and mugha lived in the plains between the Caucasus Mountains. The geographer Strabon, who lived in the first century AD, mentions the geographical name of the Mugan as "Magan" and points to its location around the Kura and Araz rivers. In addition, Ibn al-Kharrizmi, the 10th-century Arabic historian Al-Biruni and Ibn Statius, the geographer of the 10th century, and Yaqut Hamawi, and others show that Mugan was formed in connection with the Mongols who lived in that area. Also, some of the medieval historians have commented on the name of Mugan in the works of the 14th-century geographer, Hamdulla Qazvini, prominent scholars of the 14th and 15th centuries.

Key words:*Mugan, ethnotoponym, Western Azerbaijan*

**Муганские этнотопонимы районов
Резюме**

В статье говорится о муганах из этнотопонимов, расположенных в Азербайджане и на западе Азербайджана. Также говорятся о племенах, играющих роль в формировании и формировании этого этнонима, из их мест обитания. Известно, что в XI веке Азербайджан был оккупирован монголами, и в связи с этим в Азербайджане были созданы топонимы, отражающие ряд тюркских племен. Именно муганская этнонимия как фонетическая форма монгольского этнонима с тех пор нашла отражение в топониме Гах-Моголов. Следует отметить, что на территории узбеков и туркмен существует также племя муган. Это связано с тем, что саксонцы и аварцы, проживающие в северо-западном регионе Азербайджана, называли там азербайджанцев "Могол". Следует отметить, что названия племен, входивших в состав монголов, также были отражены в топонимах этого региона. Географическое название Муганской равнины является одним из старейших топонимов в Азербайджане. Существует много легенд и преданий о происхождении географического названия Мугань среди народов, населяющих реки Кура и Араз, Муганской и Ширванской зон, а также народов, населяющих Иранский Иран. В некоторых из этих мифов Муга изображается героическим мальчиком, а во многих легендах - красивой девочкой. Все еще в Британской Колумбии Гекатай Милетли, греческий историк и географ, живший в шестом веке, отметил существование племени кустарников у реки Араз. Наш е. г. Согласно древнегреческому историку Геродоту, который жил до 5-го века, на равнинах между Кавказскими горами жили племена волхвов, муки и мугха. Географ Страбон, живший в первом веке нашей эры, упоминает географическое название Муган как «Маган» и указывает на его расположение вокруг рек Кура и Араз. Кроме того, Ибн аль-Каба, арабский историк 10-го века Аль-Библия и Ибн Статуя, географ 10-го века, и Якут Хамави, и другие показывают, что Муган был образован в связи с монголами, которые жили в этом районе. Кроме того, некоторые средневековые историки прокомментировали имя Мугана в работах географа XIV века Хамдуллы Казвини, выдающихся ученых XIV и XV веков.

Ключевые слова: Муган, этнотопоним, западный азербайджан.

Məlumdur ki, XI əsrdə Azərbaycan monqollar tərəfindən işğal edilmiş və bununla əlaqədar Azərbaycanda monqolların tərkibində olan bir sıra türk tayfalarını əks etdirən toponimlər yaranmışdır. Məhz muğan etnonimi də

monqol etnoniminin fonetik forması kimi bu vaxtdan Qax-Mağal toponimində öz əksini tapmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, özbəklərin və türkmənlərin ərazisində də Muğan tayfası vardır. Azərbaycanın şimal-qərb zonasında yaşayan saxurların və avarların oradakı azərbaycanlıları «Muğal» adlandırması da bununla əlaqədardır. Qeyd edilməlidir ki, monqolların tərkibində olan tayfaların adları da əsasən bu zonadakı toponimlərdə öz əksini tapmışdır.

Muğan coğrafi adına antik müəlliflərin əsərlərində «Moxoena (Ammian Marselin), Plinidə «Moxan–kur» erməni mənbələrində «Muxanx» (Moisey Xorenski), ərəb mənbələrində «Muqan», «Muğan» (Balazori, Təbəri, İstəhri, İbn-əl Kəba, Yaqut Həməvi və b.) gürcü mənbələrində «Mukavan» yazılış formalarına rast gəlinir.

Muğan adının hansı dilə məxsus olması məsələsi də tədqiqatçıları maraqlandırmışdır. Akademik Ziya Bünyadov göstərir ki, hazırda tarixçilərin türk adlandırdıqları və böyük türk qəbilə birləşmələrindən olan hunlar V əsrdə Azərbaycanın Muğan ərazisinə köçüb orada məskunlaşmışlar. İlk orta əsrlərdə hunların Kür və Araz düzənliklərində yaşaması tarixi mənbələrdən məlumdur. Ziya Bünyadovun əsərində XVII əsrlərdə Azərbaycanda Hun tayfalarından olan Muğan adlı bir xanın adı çəkilir. Bizcə, həmin dövrdə Azərbaycanda hun tayfalarından olan Muğan xan orada, indiki Muqan ərazisində məskunlaşmış və düz onun şərəfinə Muğan düzü adlandırılmışdır.

Çox qərəbədir ki, maskut etnonimi özünün ilkin formasında müasir Xaçmaz və Quba inzibati rayonları arasında mövcud olan Maskatar düzü oronimində indiyədək saxlanmışdır. Oronim maskut (maskat) və ləzgi dilindəki «ar» şəkilçisindən ibarət olub «Maskut düzü» mənasını daşıyır [11, 153-155]

Məlumdur ki, bir sıra təkrarlanan eyni oykonimlər Adını daşdığı məntəqənin keçmişdə mənsub olduğu şəxsin adının artırılması ilə bir-birindən fərqləndirilir. Azərbaycan toponimiyasında bu model əsasında diferensiaslaşdırılmış 6 yerdə təkrarlanan üç oykonim qrupa təsadüf edilir. Muğancıq Mehrab –Muğancıq Müslüm (Şərur).[8, 130]

H.Z.Şirvani Muğan toponimi haqqında iki fikir olmasını yazır: «Deyirlər ki, oranı Muğan adlı bir adam bina etmişdir. Bəziləri isə deyirlər ki, oranı müğlər və möbüdlər abad etmişlər.» Eyni zamanda, o, Muğan çölündə Kür çayının sahilində uzaq keçmişdə Muğan adında bir şəhərin olmasını, şəhərin əhalisi, üzümçülük, əkinçilik, bağçılıqla məşğul olduğunu qeyd etmişdir. Doğurdan da, hələ XII əsrdə Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi (1141-1209) özünün «Leyli və Məcnun» poemasında «Mənə Muğandan şərab gətirin» – yazmışdır. XIII əsrdə monqolların hücumu zamanı şəhər xarabazara çevrilmişdir.

Q.Ə.Qeybullayev Azərbaycanda Muğanlı oykonimlərinin çoxluq təşkil etdiyini və onların orta əsrlərdə Muğan düzündə yaşamış müxtəlif tayfaların

toplusunun ümumiləşdirilmiş adını ifadə etməsini qeyd edir. Rus səyyahı I.Kotov XVII əsrdə Muğan düzündə muğanların yaşadığını demişdir.

Muğan Gəncəli - Sabirabad rayonunda kənd soveti və kənd adıdır.

Muğancıq Mehrab və Muğancıq Müslüm - Şərur Rayonunun Qarxun kənd sovetliyində kəndlərdir. Bu toponimlərin hamısı respublika-mızın qədim yer adlarından olan Muğanla əlaqədardır.

Muğan Azərbaycanın qədim torpaqlarındandır. N.M.Vəlixanova X əsr tarixçilərindən Əl-Məsudin «Qızıl yuyulan yer və cəvahirat mədənləri» əsrinə verdiyi 22-ci şərhdə göstərir ki, Əl-Məsudi iki Muğan ölkəsi adını çəkmişdir. Bunlardan biri Muğaniya -müəllifin dediyi kimi Qəbələ ilə həmsərhəddir, yəni Kür çayından şimalda Girdman, Göyçay çaylarının aşağı axarı boyuncadır. O biri Muğan isə Xəzər dənizi sahilində olmuşdur. Əl-Məsudi xəbərdarlıq edir ki, bu iki ölkə qarışdırılmamalıdır.[4, 64].

Göründüyü kimi, Muğan nəinki bizim dövrümüzdə, hətə çox-çox qədim zamanlarda omonim yer adı imiş. Hazırda Muğan öz ilkin mənasında böyük coğrafi zonanın, düzənliyin adını bildirir.

Ərəb coğrafiyaşünaslarının və səyyahlarının əsərlərində Muğan düzü haqqında yox, Muğan şəhəri haqqında danışılır və bu şəhər haqqında deyilənlər indiki Muğan zonasının mərkəzində olmuş məskənə uyğun gəlir. Təxminən 946-1000-ci illər arasında yaşamış məşhur ərəb coğrafiyaşünas səyyahı Əlmüqəddəsi özünün «Əhsən-ətsim fi-mərifət əl-əqalim» (İqlimlərin öyrənilməsi üçün ən yaxşı bölgü) əsərinin «Ər-Qihab iqlimi» bölməsində belə yazmışdır: «Muğan –iki çayla və gözəl bağlarla əhatə olunmuş şəhərdir; həmçinin, (şəhər) meydanında bağlar vardır. O da Təbriz kimi (başdan-başa) bağıdır. Bu (şəhərlər) islam ölkələrində ərə-Qihab üçün fəxrdir. Bura Ərdəbil və Gilan arasındadır. Buradan Bərdəyə 8 (günlük yol) var. (Muğan) şəhəri gözəldir, kənarları (əkilib) becərilmişdir: buradan 2 çay axır, (adamların) sifəti ləl və mərcan kimidir. Onlar çox sərvətli və hörmətçidir.»

Həmin əsərdə müəllifin digər Muğan haqqında da qeydləri var: «Sərhəd kənarındadır. Burada (əvvəllər) əhali çox idi. İndi isə əhalisi azalmışdır. Bu şəhər yol üstündədir.

XII əsr ərəb coğrafiyaşünas səyyah alimi Əbu –Həmid Əl-Əndəlusli Əl-Qərnati (1080-1170) də indiki Muğan düzü haqqında məlumat vermişdir. Muğan geniş vilayətdir. Onun kəndləri və çəmənlikləri Azərbaycanda – Ərdəbildən Təbrizə gedən yolun sağındadır. Bura isti ölkədir. Azərbaycanın başqa yerləri isə bura nisbətən soyuq olur. Burada türkmənlərin mənzilləri vardır. Bu (yerlərin) hündürükləri hədsiz, otlaqları çoxdur.

Hal-hazırda burada tatarlar qışlayırlar və yerli türkmənlər isə buranı tərk etmişlər. Əbu-Həmid Əl-Əndəlusli deyir: -Mən (həmin yerdə böyük bir qala gördüm. Onun çoxlu dustaqları vardır. Əhalisi isə ilan və gürzələrin çoxluğundan buradan qaçmışdı. (Əl-Əndəlusli) dedi: Mən oradan (ilanlar olan

yerdənmi?) keçdikdə, bir igid (adam) gördüm və ondan qorxdum» Tarixi mənbələrdən göründüyü kimi, Muğan toponimi şəhər adı, sonralar isə vilayət adı kimi də işlənmişdir. Hazırda o, yalnız düzənlik adı kimi işlədilir.

Qəbələ ilə həmsərhəd olan, yəni Kür çayından şimalda, Girdman və Göyçay çaylarının aşağı axarı boyunca yerləşən vilayətin adı olan Muğan isə bir toponim kimi aradan çıxmışdır. Tamamilə mümkün ki, Qazax, Zaqatala, Qubadlı, Ağdam, Şamaxı, Martuni rayonlarındakı Muğan kənd adları həmin paleotoponimlə bağlı olaraq yaranmışdır. Lakin hər iki Muğan paleotoponimi eyni sözlə əlaqədardır.

Muğan toponiminin mənşəyi barədə müxtəlif mülahizələr söylənmişdir. Görkəmli toponimist V.A.Nikonov həmin yer adını atəşpərəst mənali muq sözü ilə əlaqələndirib göstərir ki, atəşpərəstlik dini bir zamanlar Azərbaycanda geniş yayıldığından belə izahat tamamilə mümkündür. Bununla belə, alim qeyd edir ki, Muğan toponimini indi mənası məlum olmayan başqa sözlə də bağlamaq olar .

Qeyd edək ki, Özbəkistanın Cizak vilayətinin Qalaaral rayonunda da Muğan adlı kənd vardır.

Muğan toponiminin mənşəyini bu şəkildə aydınlaşdırmağa X əsr ərəb coğrafişünası və səyyahı Əbu-Dulafın aşağıdakı qeydləri də imkan verir: Sonra Muğanadək dağlarla Azərbaycana qayıtdım. Mən böyük Təbəristan dənizinin (Xəzər dənizinin –A.A) sahili ilə Şirvan vilayətinə daxil olan Bakuya adlanan yerə çatanacan 80 fərsəx ağacların altı ilə getdim. Burada neft mədəni gördüm; onun gündəlik icarə haqqı 1000 dirhəmə çatır. Bunun yanında gecə-gündüz zanbaq yağı kimi ağ neft axan başqa bir mədən də vardır. Muğanın sinəsində hələ də atəşli çıraqlar yanır [3, 48-52].

Güman etmək olar ki, hələ qədimdə muğ adını daşıyanlar Azərbaycanı ərazisinə də keçmiş və burada məskunlaşmışlar. Bunu Quba rayonundakı Muğ dağının adı ilə Səngi Muğan (fars dilindəki sənq «daş» və muqan) adasının adı. Azərbaycanın şimal-qərb zonasında «moq», muq» sözləri ilə başlayan bir sıra toponimlər aydın göstərir. Hələ qədim gürcü mənbələrində Albaniyanın şimal-qərb hissəsində Movakan adlı dövlətin adı qeyd olunmuşdur. Maraqlıdır ki, ərəb coğrafişünasları həmin toponimi də bu Muğan kimi qeyd etmişlər [6, 308-311]

Azərbaycan toponimlərinin Gürcüstan ərazisində geniş yayıldığına da rast gəlmək olur. Məsələn, Muğanlı bir neçə kəndin adıdır. Muğanlı, Girəc Muğanlı, Yor Muğanlı və s. [6, 357-361].

«Xəritələr dövrü» başlayanda isə həmin üç oymaq Böyük Midiya Kiçik Midiya və Muğan (Aymağan) kimi tanınmışdır. Muğan da Midiya kimi başlanğıcda Maqay, sonra Maq Ana adlanmış və zaman keçdikcə Maq Ana-Maq-Muğ Ana, nəhayət Muğan şəklini almışdır. [9, 75]

Nəticə.Nəhayət, Şamaxının qədim Asmaxi variantı diqqəti çəkir. Araşdırmamız göstərir ki, bu As-Az-Azərbaycan maqlarıdır. Maday-Aymaq, mat-mannas adları Şimali Azərbaycanda da çox geniş ərazidə müxtəlif fonetik dəyişikliklərlə iştirak etmişdir. Mənbələrdə Kür-Araz ovalığının həm də Kürmux, Kürmuğanı adlandığı yada salınır. Muğana–Muğan, MaqanaMon yeri, «Muq»-dan, «Muc»-«muc» – «mucçına»-od insan«Od ana»-dır. Maq Muğ «qatı od» kimi həm də «yer-torpaq» mənasında düşünülüb. «An» «yer» (üstündə olmaq) mənasında «ana» Sözüünün baş komponentidir. Muğan ərazi kimi Madayın davamıdır. Onun tarixi–coğrafi sərhəddi Arazın, sonralarsa Kürün aşağı axınınadək davam edib. Kürmeyə-Kür muğanı Xəzər sahillərindən indiki Borçalı çökəkliyində uzanırmış. VIII-IX əsrlər xəritəsində Kürün şimalı, Şirvanın aran hissəsi «Muqaniya «-muq ana kimi qeyd olunub [9, 86].

Türkmənstanda Muğanla bağlı cəmi iki toponim Muqal və Muqalbala olduğu halda, Azərbaycanda onların sayı 18-dir.[2, 184-185].

Maqların Azərbaycanın iki hissəsində, hətta Dərbənd bölgəsində yaşaması haqqında fikir söyləmək olar. İndiki Muğan toponimi qədim fars mənbələrində 293-cü ildən çəkilir. Digər Muğan Kürdən şimalda Albaniyanın şimal qərbində gürcü mənbələrində Movakan, IX əsr ərəb coğrafiyaçısı Məsudinin əsərində Muğan [1,61] adı ilə məlumdur. Şəki rayonunun Göynük kəndində Mühlər məhəlləsi, Maq dağı, Quba rayonunun Qaley-Muq dağı, Dərbənd rayonunda Muqartı (qədim türk dillərində art «dağlıq ərazi» deməkdir). və Muq-Aran («kənd» sözü əlavə olunmaqla bu toponim indi «Məhərrəmkənd» formasındadır), Dağıstanda Muğam (Ulluçayın ağzında yer adı), Şimali Qafqazda Muğal –qaya, Mukal dağı, Mukal çayı və b. toponimlər də vardır. Ehtimal ki, bəzi antik müəlliflərin Şimali Qafqazda midiyalılara qohum tayfaların yaşaması haqqındakı məlumatlar məhz maqlara aiddir [10, 118]. Lakin E.A.Qrantovski və I.H.Əliyev Muğan toponiminin muqlara yox, mik (mük) etnonimi ilə əlaqələndirmişlər. Onlar bunu əsas tuturlar ki, Təbəri (IX əsr) və Yaqut Həməvi (XIII əsr) bu toponimi Mukan kimi yazmışlar. Lakin Yaqut Həməvi qeyd edir ki, yerli əhali bu adı «muğan» kimi tələffüz edir.[5, 247]

Ədəbiyyat siyahısı.

1. Abbasova M.Ə., Bəndəliyev N.S., Məmmədov X.I. Böyük Qafqazın cənub-qərb hissəsinin toponimiyası. – Bakı: Elm, 1993. – 195s.
2. Azərbaycan SSR inzibati ərazi bölgüsü. – Bakı: Azərənəşr, 1979 -224s.
3. Babazadə Ə. Ayrım dialekti. (Tarixi xülasə və fonetika). Bakı: 1987
4. Bayramov A. Qədim Oğuz ellərinin Ağbaba, Şörəyel, Pəmbək bölgələrinin yer-yurd adları (toponimləri). – Bakı: Elm 1996. -250s.
5. Budaqov B., Qeybullayev Q. Ermənstanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. –Bakı: Oğuz eli, 1998. – 452s.

6. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. – Bakı: Gənclik, 1995. – 464s.
7. Eyvazova R. Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər.- Bakı: Elm, 1995. - 244s.
8. Əhmədov T. El-obamızın adları. –Bakı: Gənclik, 1984. 126s.
9. Fərzəli Ə. Dədə Qorqud yolu. – Bakı: Azərneşr, 1995. -360s.
10. Qeybullayev Q. Qarabağın etnik və siyasi tarixinə dair. – Bakı: Elm, 1990. -247s.
11. Məşədiyev Q. Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri. - Bakı: Elm, 1990. -148s.